

Negligence and Its Dimensions as an Obstacle to Awakening and Social Responsibility in Islamic Governance Based on the Quran and Narratives¹

Leila Babaei¹

Ahmad Moradkhani²

Alireza Asgari³

1. Associate Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Law, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran (Corresponding Author).

l.babaei@iau.ac.ir

2. Ph.D. Candidate, Department of Quranic Sciences and Hadith, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran.

ah.mor@iau.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Law, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran.

alireza.asgari@iau.ac.ir

Abstract

In Islamic teachings, awakening, social responsibility, and addressing people's essential needs are of utmost importance. Awakening empowers individuals with the ability to think and reason, broadening their vision and perspective. Stagnation occurs when individuals remain in a state of negligence. Negligence, in various dimensions—such as neglecting the life-giving origin and human purpose, disregarding humanity's unique position in creation and the blessings granted to him, particularly the blessing of intellect, overlooking divine traditions, and failing to associate

1. **Cite this article:** Babaei, L., Moradkhani, A., & Asgari, A. (2024). Negligence and Its Dimensions as an Obstacle to Awakening and Social Responsibility in Islamic Governance Based on the Quran and Narratives. *Journal of Islam and Social Studies*, 12(47), pp. 130–159.

<https://doi.org/10.22081/JISS.2024.68141.2061>

* **Publisher:** Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom (Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran). * **Type of article:** Research Article

▣ **Received:** 06/01/2024 • **Revised:** 03/08/2024 • **Accepted:** 21/07/2024 • **Published online:** 03/03/2025

© The Authors

with people of insight—can serve as significant obstacles to awakening. Identifying and addressing these obstacles can lead to awakening and, subsequently, to cognitive, attitudinal, and behavioral transformations, guiding individuals to fulfill their vital social responsibilities in Islamic governance—one of its most critical attributes. This study, by examining Quranic verses and narratives through a descriptive-analytical and content-based method, enumerates the dimensions of negligence as barriers to awakening, aiming to contribute to the affirmation of Islamic governance's efficacy and the revival of a modern Islamic civilization.

Keywords

Quran and Hadiths, Achieving awakening, social responsibility, barriers to awakening, negligence, Islamic governance.

غفلت و ساحات آن، مانع تحقق بیداری و مسئولیت اجتماعی در

حکمرانی اسلامی در قرآن و روایات^۱

لیلا بابائی^۱ احمد مرادخانی^۲ علیرضا عسگری^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.
babaei@iaua.ac.ir

۲. دانشیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول).
ah.mor@iaua.ac.ir

۳. دانشیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.
alireza.asgary@iaua.ac.ir

چکیده

در تعالیم اسلام، توجه به بیداری و مسئولیت اجتماعی و برآوردن نیازهای ضروری مردم از اولویت‌هاست. بیداری، به انسان قدرت تفکر و تعقل داده و بینش و افق دید او را گسترش می‌دهد. توقف، زمانی در انسان رقم می‌خورد که در خواب غفلت باشد. غفلت، در ساحات مختلفی همچون غفلت از مبدأ حیات بخش و غایت انسانی، غفلت از انسان و جایگاه ویژه او در خلقت و نعمت‌های اعطاشده به او، به خصوص نعمت عقل، غفلت از سنت‌های الهی و غفلت از همراهی با اهل بصیرت، می‌تواند موانع مهمی در مسیر بیداری باشد که شناخت و رفع آنها، بیداری و در پی آن تغییرات بینشی، گرایشی و کنشی را رقم خواهد زد و افراد را در جهت انجام صحیح مسئولیت خطیر اجتماعی در حکمرانی اسلامی، به عنوان یکی از مهم‌ترین شاخصه‌ها سوق خواهد داد. این جستار با بررسی آیات و روایات و با

۱. استاد به این مقاله: بابائی، لیلا؛ مرادخانی، احمد و عسگری، علیرضا. (۱۴۰۳). غفلت و ساحات آن، مانع تحقق بیداری و مسئولیت اجتماعی در حکمرانی اسلامی در قرآن و روایات. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱۲(۴۷)، صص ۱۳۰-۱۵۹.
<https://doi.org/10.22081/JISS.2024.68141.2061>

□ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی) © نویسندگان

□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۶ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۵/۲۳ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۳۱ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۱۲/۱۳

روش توصیفی - تحلیلی و محتوایی، ساحات غفلت را به عنوان مانع بیداری، برشمرده، تا بتواند قدمی در راه اثبات کارآمدی حکمرانی اسلامی و احیای تمدن نوین اسلامی بردارد.

کلیدواژه‌ها

قرآن و روایات، بیداری، مسئولیت اجتماعی، موانع، غفلت، حکمرانی اسلامی.

مقدمه

بر اساس تعالیم اسلام، توجه به بیداری و مسئولیت اجتماعی و برآوردن نیازهای ضروری مردم از اولویت‌هاست و این دأب عالمان اسلام بوده که به شکل‌های گوناگون؛ خدمات معنوی، ارشاد در خروج مردم از ظلمت به نور، خدمت به مظلومان و محرومان، در جهت رسیدن به رضای الهی، اهتمام ویژه داشته‌اند. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرماید: «مَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْتَمُّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ» «هر کسی که، صبح کند و اهمتامی به امور مسلمانان نداشته باشد، مسلمان نیست» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶۳). در جامعه متعالی، بیداری به انسان قدرت تفکر و تعقل داده و بینش و افق دید او را گسترش می‌دهد. هر جا انسان متوقف گردد، در پی آن جامعه از رشد باز خواهد ماند و آن زمانی است که انسان در خوابی عمیق فرو رفته است. شناخت موانع، کمک شایانی در جهت رسیدن به بیداری خواهد کرد و این انسان بیدار می‌تواند با تغییر در بینش‌ها، گرایش‌ها و کنش‌ها، در مسیر عالی و اصلاح خود و جامعه قدم بردارد و مسئولیت‌پذیری اجتماعی و جنبش و فعالیت را به عنوان یکی از شاخصه‌های اصلی حکمرانی اسلامی را به منصفه ظهور برساند. مادامی که مردم حال خود را تغییر دادند، خداوند هم وضع رفتار خود را عوض می‌کند و با تبدیل نعمت‌ها به نعمت‌ها و سرازیری یاری و معونت الهی، سرنوشت جامعه رقم خواهد خورد. «... إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ ...» (رعد، ۱۱) این از خصوصیات جامعه زنده، پویا و رشدیافته است و خداوند به این انسان بیدار دین‌دار دین‌یار، که در راه اصلاح جامعه قدم برمی‌دارد، وعده نصرت الهی داده است. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ...» (محمد، ۷).

شناخت موانع رسیدن به بیداری و انجام صحیح مسئولیت اجتماعی در حکمرانی اسلامی، برطرف شدن مشکلات جامعه اسلامی و مقدمات جامعه تمدن‌ساز را رقم خواهد زد. در مقالات متعددی به بحث بیداری و مسئولیت اجتماعی پرداخته شده است؛ حسن تلاشان (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان نمود هویت قرآنی انسان در بیداری اسلامی، به اصول و ارزش‌های سازگار با فطرت انسانی و گرایش‌های فطری و ارزش‌های متعالی اسلام پرداخته و نیز علیانسیب و سرووند (۱۴۰۰) در مقاله مستندات قرآنی بیداری جامعه

۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱. بیداری

یقظه در لغت به معنای بیدار شدن از خواب است. «انتباه من النوم» یقظه در لغت؛ از ریشه «یقط» به معنای بیداری و توجه بوده (ابن منظور، ۱۴۱۴ق) و نقیض خواب است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص ۲۰). در همین راستا «ایقاظ» مصدر «أیقط» به معنای بیدار کردن فردی از خواب است (دهخدا، ۱۳۱۰، ج ۳۴، ص ۱۶۹). در مقابل آن «رُقُود» جمع «راقِد» به معنی خفته آمده است. این واژه تنها یک بار در قرآن مجید بکار رفته و معنای دیگری برای این واژه با عنوان فطن و زیرک نیز بیان شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۴۶). «یقظه» اول ظهور نور حیات حقیقی در دل بنده نیازمند است، به جهت مشاهده پرتو نور تنبّه الهی که مبدأ و منشأ کشش است (انصاری، ۱۴۱۷ق، صص ۳۵-۳۶). بعضی از عارفان، آن را یکی از منازل آغازین سیر و سلوک دانسته‌اند و در اصطلاح عرفان اسلامی، بیداری از خواب غفلت و توجه به اعمال و کردار گذشته، برای جبران خطاها و جهت‌گیری‌های صحیح در آینده است (مطیع، ۱۳۹۲). یقظه، نقطه مقابل غفلت و به معنای خودآگاهی است و برای اینکه انسان بتواند به بیداری برسد، باید غفلت را از خود دور سازد.

بشری بر مبنای فطری بودن وحدت، به این مستندات پرداخته است. خانم معصومه صمدی (۱۳۹۹)، در مقاله‌ای با عنوان بررسی مبانی فلسفی هویت ایرانی اسلامی و تبیین جایگاه بصیرت و بیداری در آن، به بیداری اسلامی و فعال‌شدن هوش و نشانه‌های حیات برین پرداخته و نیز رضا حسینی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان الگوی مردم‌سالاری دینی و نسبت آن با بیداری اسلامی، به تبیین الگوی مردم‌سالاری دینی پرداخته است. نظر به اهمیت مباحث مطرح‌شده، این جستار در نظر دارد با تمسک به آیات قرآن کریم و روایات، با نگاهی نو و جدید به بررسی ساحات غفلت، به عنوان مانع مهم تحقق بیداری و انجام صحیح مسئولیت اجتماعی در حکمرانی اسلامی پردازد، تا با بهره‌گیری و به‌کاربندی صحیح این تعالیم، بتواند قدمی در راه اثبات کارآمدی حکمرانی اسلامی و احیای تمدن نوین اسلامی بردارد.

۲-۱. مسئولیت اجتماعی

مسئولیت از ماده «سال یسال سوالا» است. سوال در لغت یعنی طلب و خواستن. مسئولیت، به معنای پاسخگوبودن و مورد بازخواست قرار گرفتن است. ارباب لغت، مسئولیت را مرادف با موظف بودن و یا متعهد بودن به انجام امری می‌داند (دهخدا، ۱۳۱۰، ج ۳۴، ص ۴۴۷). مسائل یعنی طالب، مسئول یعنی همان شخصی که جوابگوی مطلوب است و مسئولیت عبارت است از مطلوبی که مورد سوال و بازخواست واقع می‌شود (اسکی و دیگران، ۱۳۹۹). اجتماع در لغت به معنای گرد آمدن. جمع شدن. تجمع. انجمن شدن. فراهم آمدن (دهخدا، ۱۳۱۰، ج ۱، ص ۹۲). محمدرضا حکیمی در جلد هشتم الحیة، به مباحثی همچون تعهد باوری و مسئولیت‌شناسی پرداخته و جامعه انسانی را بر پایه آن استوار دانسته و راه انسجام گروه‌های اجتماعی می‌داند و به مسئولیت‌های اجتماعی از جمله؛ درباره نیازهای مردم، ستمکشان، ستمگران، بدهکاران، مستضعفان، یتیمان، مشورت خواهان و ... اشاره می‌کند (حکیمی، ۱۳۸۴، ص ۲۵). مسئولیت اجتماعی بیانگر احساس و عملی از انسان است که در چارچوب موقعیت‌ها و نقش‌های او به صورت آگاهانه و آزادانه نسبت به امور مختلف از جمله امور اجتماعی، از خود بروز می‌دهد و نیز از مهم‌ترین و هدفمندترین بخش از تربیت آدمی است که می‌توان اثرات آن را به گونه‌ای همه‌جانبه در زندگی انسان‌ها و در ابعاد مختلف اجتماعی، اخلاقی، اقتصادی، فکر و غیره مشاهده کرد (سبحانی‌نژاد، ۱۳۷۹). دغدغه‌مندی، تعهد داشتن به صورت آگاهانه نسبت به امور اجتماعی که از انسان به عنوان جزء‌ای از کل اجتماع را می‌توان مسئولیت اجتماعی نامید.

۳-۱. حکمرانی اسلامی

در آیه ۱۹۱ سوره آل عمران اولوالالباب در مناجات با خداوند در تفکر در خلقت آسمان‌ها و زمین، به این موضوع اشاره می‌کنند که؛ «پروردگارا تو این دستگاه با عظمت را بیهوده خلق نکردی. (... رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا...» همه خلقت حق است که پشتوانه قضاوت است، پس باطل نمی‌شود و از بین نمی‌رود (رشید رضا، ۱۳۶۶، ج ۴، ص

۳۰۰). کلان روند تاریخ به سمت صلاح، کمال و آینده‌ای روشن و حرکت به سمت استقرار شهرآرمانی مهدوی پیش خواهد رفت و این موضوع نیازمند زمینه‌سازی است که حکمرانی خوب و مطلوب با دارا بودن مهم‌ترین شاخصه‌ها و تعلیم و تربیت حکیمانه و تعمیق معنویت، نقش الگویی حاکمان و نوع تأثیر نظام حکمرانی، می‌تواند شکل‌گیری جامعه‌ساز ظهور را تسریع یا به تاخیر بیندازد (ظفری، ۱۳۹۶). اکثر دموکراسی‌ها در دنیا هدایت شده هستند، یعنی احزاب و گروه‌های سیاسی فعال با استفاده از فنون تبلیغاتی فعال و شدید اجباراً تصمیمی اتخاذ می‌کنند که منطبق بر منافع واقعی آنها نیست (منصوری لاریجانی، ۱۳۸۳، ص ۸۴). هربرت مارکوزه در این باره می‌گوید: «رسانه‌ها و تبلیغات نوعی شعور کاذب را در مردم پدید می‌آورند، یعنی وضعیتی که مردم در آن منافع خود را درک نمی‌کنند (دیوید هلد، ۱۹۸۷م، ص ۳۴۷).

در الگوی حکمرانی اسلامی، شیوه حکومتی، براساس مبانی، اصول و روش‌های اسلامی و متکی بر مطلوبیت‌ها و خواست‌های اسلام و بر مبنای مردم‌سالاری دینی است که زمینه‌ساز توسعه و تعمیق، عقلانیت تهذیب یافته اخلاق و در یک کلام، بیداری و بیدار نگهداشتن مردم است. خدای حکیم و آگاه به خیر و مصلحت دین و دنیای مردم، حکومتی را برای بشر در نظر گرفته است که متضمن خیر و سعادت دنیا و آخرت جامعه بشری باشد؛ لذا در حکمرانی اسلامی باید سیاست‌گذاری‌ها، تنظیم‌گری‌ها، خدمات عمومی و دیگر خدمات با رویکرد تسهیل‌گری و مشارکت‌نخبگانی و با بهره‌گیری از مبانی، اصول و مقاصد اسلامی در جهت بیداری رقم بخورد. خداوند در آیه ۱۲۹ سوره بقره می‌فرماید: «... وَيَعْلَمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيَرْكِيهِمْ...» محمد عبده در تفسیر این آیه می‌گوید: «تعلیم کتاب و حکمت در اصلاح امت‌ها و سعادت آنها کافی نیست، تعلیم باید همراه و قرین با تربیت بر فضائل و حفظ اعمال صالح با بهترین الگو که با واژه «یزکیهم» که به معنای طهارت نفس از اخلاق مورد نکوهش می‌باشد. در نگاه محمد عبده؛ حکیم کسی است که هر چیزی را در بهترین جایگاه خود قرار می‌دهد و هر عملی را متقن انجام می‌دهد ... مردمانی که دشمن علم و خرد هستند، مخالف انضباط و

تربیت خواهند بود و تسلیم نظام حکیمانه نیستند، از قوانین پیروی نمی‌کنند و آمادگی مدنیت و تمدن ندارند (رشید رضا، ۱۳۶۶ق، ج ۱، ص ۴۷۳).

۲. حکمرانی اسلامی و مسئولیت اجتماعی

از لحظه‌ای که انسان به امر خداوند، به عرصه گیتی پا گذاشت، در برابر خالق خود، در برابر خود و یا به تعبیر دقیق‌تر در برابر نفس خود و در برابر جهان پیرامون رسالت و ماموریتی عظیم یافت (امینی سابق، ۱۳۹۸). مسئولیت‌هایی که آدمی را به سبک زندگی اسلامی هدایت می‌کند و هدف قرب و کمال مطلوب را برای او فراهم می‌سازد. مسئولیت‌پذیری اسلامی یکی از مهمترین مؤلفه‌های زندگی اسلامی است که به زندگی انسان رنگ و بوی الهی و دینی می‌دهد. خداوند در آیه ۱۳۸ سوره بقره می‌فرماید: «صِبْغَةَ اللَّهِ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَ نَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ»؛ انسانی که خود را تابع و پیرو هیچ قانون و مذهبی قرار نمی‌دهد و زیر بار هیچ مسئولیتی نمی‌رود، نمی‌تواند روح زندگی دینی را درک نماید. محمد عبده در تفسیر المنار، رنگ‌خدایی را گردهمایی خیر معرفی می‌کند که بین مردم و قبیله‌ها را آشتی می‌دهد و روح‌ها، ذهن‌ها و دل‌ها را پاک می‌کند (رشید رضا، ۱۳۶۶ق، ج ۱، ص ۴۸۶). رسول خدا ﷺ: «مَنْ مَشَى فِي عَوْنِ أَخِيهِ وَ مَنَّفَعْتِهِ فَلَهُ ثَوَابُ الْمُجَاهِدِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»؛ کسی که برای کمک به برادر خود و نفع‌رساندن به او اقدام کند پاداش مجاهدان در راه خدا را خواهد داشت (ابن بابویه، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۳۴۰). در حکمرانی اسلامی، صرف مقدس بودن هدف کافی نیست. انسان بیدار، باید کارآمد، کاربلد، با سرعت و با دقت بوده و مسئولیت اجتماعی خود را ماهرانه، متخصصانه، حساب‌شده، دقیق، علمی و محکم انجام داده و اسلامی بودن را مد نظر قرار دهد که این خود یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مشروعیت و کارآمدی نظام اسلامی است (سردارنیا و شاکری، ۱۳۹۳). نظارت دقیق بر اجرای قوانین، مقابله جدی با مفاسد مختلف در درون نظام اداری و مملکتی حکمرانی اسلامی، مشارکت‌دادن برابر تمام افراد، گروه‌ها و اقلیت‌های قومی فارغ از هر گونه نگاه ایدئولوژی، تقویت نظام انگیزشی تشویق و رعایت شایسته‌سالاری در امر اداره

حکومت می‌تواند کم توجهی و بی تفاوتی به مسئولیت‌های اجتماعی افراد در حکومت اسلامی رفع نماید (بسطامی، ۱۳۹۶). امام علی علیه السلام در نهج البلاغه می‌فرماید: «... و ما أَخَذَ اللَّهُ عَلَى الْعُلَمَاءِ أَنْ لَا يَقَارُوا عَلَى كَظَّةِ ظَالِمٍ، وَلَا سَعْبِ مَظْلُومٍ...» خداوند با علما و آگاهان عهد کرده که در مورد سیریِ ظالمان، در کنار گرسنگی مظلومان، به هیچ وجه سازش نکنند و ساکت ننشینند و با چپاول گران و تورم‌آفرینان مبارزه کنند (نهج البلاغه، خ ۳). افراد در حکومت اسلامی، آگاه، عاقل، دقیق، جدی، منظم، پاسخگو و با نشاط هستند و اهل تسویف، ترس، یاس، افسردگی نیستند و حاکم اسلامی هم در راس سیستم نظارت دقیق داشته و به وظیفه ولایت خود عمل می‌کند (ازغدی، ۱۳۹۷). در این جاست که اسلام با نگاه توحیدی، ایمان تعهد‌آور (خامنه‌ای، ۱۳۵۳)، توسعه افق دید و ساختن جامعه توحیدی را مطرح می‌کند که مسئولیت‌هایی را تولید می‌کند که یکی از مهم‌ترین آنها مسئولیت اجتماعی است.

۳. موانع تحقق بیداری

از نظر بیداران حقیقی عالم هستی، همه عالم در حال جابجایی، تغییر شکل و تبدیل شدن است. انسان نیز به عنوان جزئی ارزشمند از این هستی، باید صیورورت داشته باشد و به منظور دستیابی به کمال و ظهور زمینه‌های بالقوه و فعلیت استعدادها، باید از نظر باطنی خود سفر کند و اولین منزل سفر باطنی به سمت کمال، بیداری است. بیداری و تغییرات انفسی، بینشی، گرایشی و کنشی؛ تا به اختیار خویش حرکت کرده و از محسوسات با خبر شود. انسانی که براساس فطرت توحیدی آفریده شده، کمال خواه و حق طلب است و اگر حقایق هستی و دینی را به طور صحیح دریافت کند، حتماً می‌پذیرد (قاسمی آرانی، ۱۳۹۲)؛ اما در این میان، موانعی موجب عدم دریافت صحیح این حقایق شده و او را در خواب غفلت فرو برده و بیداری را تحت الشعاع خود قرار می‌دهد و عدم تحول، تعصبات، خودباختگی‌ها و عدم مسئولیت‌پذیری به خصوص در اجتماع را در پی خواهد داشت. موانعی مانند جهل، تعصب، جمود، تحجر، غفلت و غیره. پس از بررسی‌های عمیق، مشخص گردید که غفلت می‌تواند از ریشه‌ای‌ترین موانع بیداری

باشد. در این جستار به مانع مهم غفلت و ساحات آن که اعم از موارد پیشین است پرداخته می‌شود.

- غفلت از مبدأ و معاد
- غفلت از انسان و جایگاه او
- غفلت از نعمت‌ها
- غفلت از سنت‌های الهی و تجربیات اثبات شده
- غفلت از ارتباط و همراهی با اهل بصیرت

۱-۳. غفلت از مبدأ و معاد

غفلت و فراموشی از بندگی، انسان را به ورطه نابودی و سردرگمی فرو می‌برد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «بِذِكْرِ اللَّهِ تُحْيِي الْقُلُوبَ وَبِنِسْيَانِهِ مَوْتُهَا؛ دل‌ها با یاد خداوند زنده می‌گردند و با غفلت از آن می‌میرند» (محمدی ری شهری، ۱۴۱۱ق، ج ۳، ص ۴۱۷، ح ۶۴۰۱).
علی علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ نَسِيَ اللَّهَ شَبِحَتْهُ أَنْسَاءُ اللَّهِ نَفْسَهُ وَ أَعْمَى قَلْبَهُ» «کسی که خدا را فراموش کند، خداوند او را به خود فراموشی اندازد و دل او را کور گرداند» (آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۶۴۴). نگاه توحیدباور و غایت‌محور، معیارهای صحیح داوری و نقد را در اختیار انسان قرار می‌دهد و درک انسان از جماعت، زندگی اخلاقی و نظام ارزشی او را ایجاد می‌کند. به عقیده شهید مطهری، انسان مرکب از روح و جسم، خود را جزئی از آفرینش تصور می‌کند و این دو بعد، کمالاتی را برای انسان برمی‌شمارد (مطهری، ۱۳۹۱).
خداوند در آیه ۷ سوره یونس می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنَّنُوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ آيَاتِنَا غَافِلُونَ» مسلماً کسانی که دیدار [قیامت] ما [و محاسبه شدن اعمالشان] را امید ندارند و به زندگی دنیا خشنود شده‌اند و به آن آرام یافته‌اند و آنان که از آیات ما بی‌خبرند». محمد عبده در تفسیر المنار به این موضوع اشاره می‌کند؛ «آنان که در آنچه بر رسول ما نازل شده و اندرزها و عبرت‌ها و دانش‌ها و حکمت‌ها در آن تأمل نمی‌کنند و در جهان شمول و دلالت آن نمی‌اندیشند... پس با این غفلت، امیدی به دیدار ما ندارند و ... به زندگی دنیا راضی شدند و از این رو تمام دغدغه

زندگی و کارشان به آن محدود شد، همان‌طور در کسانی که از بسیج برای جهاد اکراه دارند (رشید رضا، ۱۳۶۶ق، ج ۱، ص ۳۰۷).

به عقیده علامه طباطبایی، اجتماعات انسانی و اجتماعی بودن انسان، دارای تکامل تدریجی است و این تکامل، انسان را از دین و مبدا و معاد بی‌نیاز نمی‌کند و این جاست که تشریح، دین و ظهور وحی ضرورت می‌یابد. انسان در جهان سرشار از غایت هویت بخش، مسئولیت اجتماعی با هدف داری و غایت‌مندی این جهان اخلاقی پیوند می‌خورد (برائلی پور، ۱۳۸۹). خداوند مومنان را در مشکلات، سختی‌ها و جنگ‌ها یاری می‌کند و مومن با توکل بر خدا احساس توانمندی می‌کند. این توانمندی به او بصیرت و قدرت تشخیص حق از باطل می‌دهد که غیر مومنان از این بصیرت بی‌بهره‌اند (فروهوش، ۱۳۹۶).

۲-۳. غفلت از انسان و جایگاه او

انسان‌شناسی پیوند جدایی‌ناپذیر با مباحث اجتماعی دارد و افراد در اجتماع، با توجه به مبانی و مبادی انسانی و نوع تلقی خود از حقیقت انسان و اجتماع و بیداری، به کنش پرداخته و زمانی جامعه آرمانی و دینی رقم خواهد خورد که در مسیر بازگشت به فطرت اولیه و اصیل خود قدم برداشته و جامعه اسلامی تامین‌کننده سعادت دنیا و آخرت را رقم بزند (انصاری مقدم، ۱۳۹۸). هر چه انسان بیشتر در ذکر خدا فرو رود و توجهش به او بیشتر شود، خود را بهتر می‌شناسد و به مراتب عالی خود آگاهی می‌رسد (مطهری، ۱۳۹۲، ص ۳۱۵). در حکومت اسلامی، مومنان به شناخت حقیقت وجودی خویش توصیه می‌گردند تا از این رهگذر، احساس ارزش‌مندی و عزت‌مندی کرده و قدر خود را بشناسند. علی علیه السلام می‌فرماید: «هَلَكُ امْرُؤٌ لَمْ يَعْرِفْ قَدْرَهُ» کسی که قدر خود را شناخت، هلاک شد (سید رضی، ۱۳۸۷، ح ۱۴۹). این احساس ارزش‌مندی و توانمندی، او را به سمت انجام صحیح وظایفش در قبال دیگران سوق می‌دهد و نه تنها از ابراز نیاز به مردم دوری می‌کند، بلکه در مسیر حل مشکلات و مسائل دیگران قدم برداشته و از اطعام و اکرام

مردم لذت می‌برد و احساس ارزش‌مندی معنوی می‌کند (فرهوش، ۱۳۹۶).

توجه و شناخت آیات انفسی در انسان، وسیله‌ای برای شناخت حقانیت اوست و مطابق با آیه ۱۹ سوره حشر «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» فراموشی نفس، با فراموشی خداوند ملازم دانسته و کرامتی که خداوند به جایگاه انسان داده است. خداوند در آیه ۷۰ سوره نساء به این موضوع اشاره می‌کند. «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَ...» علامه طباطبایی در المیزان می‌فرماید: «مقصود از تکریم، اختصاص دادن به عنایت و شرافت دادن به خصوصیتی است که در دیگران نباشد (طباطبایی، ۱۳۷۵ق، ج ۱۳، ص ۲۱۴). انسان می‌تواند به حقایق در این جهان و جهان ابدی دست یابد و با قدرت اختیار و اراده‌ی خود می‌تواند یکی را بر دیگری ترجیح داده و در نهایت برگزیند. «فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَ مَنِ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ» (کهف، ۲۹). اسلام هم به جنبه‌های درونی و خودسازی و نیز جنبه‌های بیرونی و مسائل اجتماعی توجه ویژه دارد؛ «وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ» و آنان که امانت و عهد و پیمانشان را رعایت کنند» (معارف، ۳۲). در این راستا وظایفی را برای ایجاد ارتباط با دیگران مطرح کرده است که در سایه آن‌ها (عدالت، اصلاح، ارزش‌های اخلاقی و ...)، تعالی و رشد انسان‌ها رقم بخورد (بشیری، ۱۳۸۸). این انسان می‌تواند به نهایت ظرفیت خویش در خداشناسی، به جایگاه شهود حق و مشاهده رب العالمین نائل آید و با این بیان، حقیقت خلافت و جانشینی انسان، به مظهریت خدای سبحان باز خواهد گشت که در مباحث توحیدی، معنایی اصطلاحی و مفهومی ویژه از خلافت است (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ص ۱۷۵) و رسیدن هر موجودی به کمال حقیقی‌اش، مستلزم فناست و بالعکس، فنای هر موجود مستلزم بقای حقیقت آن موجود است (طباطبایی، ۱۳۶۰ق، ص ۵۰). انسان‌شناسی اسلامی، تحت حاکمیت اسلامی با تبیین صحیح ارزش‌های متعالی اسلام، تأثیر جدی بر حرکت صحیح در مسیر انجام مسئولیت‌های اجتماعی گذاشته و با پذیرفتن انتساب خود به خدای سبحان و مسئله مهم خلیفه الهی، به موضوع فطرت خودآگاه، امانت الهی، کرامت، شرافت، رضا و ... روح بزرگ الهی خودش توجه می‌نماید (خسروپناه، ۱۳۸۴).

۳-۳. غفلت از نعمت‌ها

قرآن کریم از امت اسلامی تحت لوای حکمرانی اسلامی، به عنوان بهترین امت و از جهت شیوه زندگی انسانی به عنوان الگوی دیگر امت‌ها یاد کرده و کفران نعمت را یکی از موانع سیر به سوی خدا می‌داند. از مهم‌ترین عوامل غفلت از نعمت‌ها، غفلت از یاد خدا، جهل یا کوتاهی معرفت انسان نسبت به منعم حقیقی، غرور و ... دانست که در پی آن آثار دنیوی و اخروی و گرفتاری در سنت استدراج خداوند و سقوط جامعه رقم خواهد خورد. می‌توان با ریشه‌کن کردن عوامل زمینه‌ساز غفلت از نعمت‌ها، خود و جامعه را به الگوهای وارسته که همان معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَامُ هستند، رساند (طائبی اصفهانی، ۱۳۹۲). «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن ...» (احزاب، ۲۱) یکی از احکام رسالت رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ایمان آوردن شما، این است که به او تاسی کنید، هم در گفتارش و هم در رفتار، و شما می‌بینید که او در راه خدا چه مشقت‌هایی تحمل می‌کند، و چگونه در جنگ‌ها حاضر شده، آن طور که باید جهاد می‌کند، شما نیز باید از او پیروی کنید (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱۶، ص ۴۳۲).

خداوند متعال برای رسیدن انسان به اهداف خلقت، ابزاری را در اختیار او قرار داده و او می‌تواند با به کارگیری این نعمت‌های الهی و شناخت آنها، به مقصد نهایی برسد. مهم‌ترین نعمت، عقل است که با آن می‌توان حسن و قبح امور را درک کرد و مسیر بهتری جهت رشد خود و دیگران در نظر گرفت (شب زنده‌دار، ۱۳۹۹). انسان با نعمت عقل و اراده، قادر است در مقابل میل‌ها مقاومت و ایستادگی نماید و بر همه میل‌ها حکومت کرده و همه میل‌ها را تحت فرمان عقل قرار داده و آزادی معنوی را کسب کند (مطهری، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۲۹۳). انسان‌هایی که اهل بصیرت نیستند، از خدا، هدف آفرینش، آخرت، امکانات، نشانه‌ها و نعمت‌های خداوند غافل هستند و به فرموده قرآن: «... وَ لَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَ لَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَ لَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ (اعراف، ۱۷۹)» (دلیل آن این است که دل‌هایی دارند که با آن دلایل پیروزی بر دشمنان را اعم از روحی، فکری، اجتماعی یا فیزیکی را نمی‌فهمند (رشید رضا، ۱۳۶۶ق، ج ۹، ص ۴۲۶). امام حسن

مجتبی علیه السلام: «تُجْهَلُ النَّعْمُ مَا أَقَامَتْ، فَإِذَا وَلَّتْ عُرِفَتْ» نعمت‌ها تا هستند نا شناخته‌اند و همین که رفتند [قدرشان] شناخته می‌شوند (مجلسی، ۱۳۱۵ق، ج ۸۷، ص ۱۱۵). نعمت‌هایی که انسان را عاشقانه در آغوش گرفته و برای رشد این موجود برتر در کوشش و تکاپویند (انصاریان، ۱۳۸۶، ص ۲۰). امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «... لَا زَوَالَ لِلنَّعْمَاءِ إِذَا شُكِرَتْ وَ لَا بَقَاءَ لَهَا إِذَا كُفِرَتْ، وَ الشُّكْرُ زِيَادَةٌ فِي النَّعْمِ وَ أَمَانٌ مِنَ الْغَيْرِ» با وجود سپاس‌گزاری، نعمت‌ها زوال نیابند و با وجود ناسپاسی، نعمتها پایدار نمانند. سپاس‌گزاری موجب افزایش نعمت‌ها و جلوگیری از زوال آنهاست (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۲۸۶). قَالَ الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ علیه السلام: «اعْلَمُوا أَنَّ حَوَائِجَ النَّاسِ إِلَيْكُمْ مِنْ نِعَمِ اللَّهِ عَلَيْكُمْ فَلَا تَمَلُّوا النَّعْمَ فَتَتَحَوَّلَ إِلَيْكُمْ غَيْرِكُمْ» همانا حوایج مردم از نعمت‌های خداوند بر شماست بنا بر این از نعمت‌های الهی خسته نشوید که خداوند آنرا از شما {سلب نموده} و به سوی دیگران بر می‌گرداند (مجلسی، ۱۳۱۵ق، ج ۷۵، ص ۱۲۷). غفلت از نعمت‌ها که همان غفلت از نظام توحیدباور است، احساس عدم ارزش‌مندی و توان‌مندی و موجب کوتاهی در انجام وظایف و مسئولیت‌ها می‌گردد.

۳-۴. غفلت از سنت‌های الهی و تجربیات اثبات‌شده

یکی از راهبردهای تربیتی اسلام و قرآن، آزمایش‌های الهی است که سنت حتمی قرآن و دارای مراتبی است که استعدادهای نهفته و بالقوه‌ای که در انسان وجود دارد را به فعلیت می‌رساند و هدف از آن، رساندن انسان به قرب الهی است. خداوند در آیه ۷ سوره هود، در این باره می‌فرماید: «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَ كَانَ عَزْهُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا...»؛ خداوند سبحان منافع مادی و معنوی را در انسان به ودیعه گذاشته است «فیظهر أیکم أحسن إیقانا لما یعمله، و نفعاله و للناس به، ... و جعلکم مستعدین لابرار ما أودعه فیه من المنافع و الفوائد المادیة و المعنویة» (رشیدرضا، ۱۳۶۶ق، ج ۱۲، ص ۱۷). تا اینکه نشان دهد که کدام یک، عمل متقن‌تری را انجام می‌دهد و به خودش و مردم نفع می‌رساند و آمادگی برای رساندن فوائد و منافع مادی و معنوی را دارد. غفلت از نعمت‌های خداوند و عدم توجه به ابتلائات دیگران و اهل بلا،

عدم بیداری انسان را در بردارد. آزمایش‌ها، مستلزم آگاهی و استفاده از دو ابزار شناخت و رسیدن به تمام تکالیف، تعهدات و مسئولیت‌هاست و این از مواهب الهی است که خداوند به انسان کرامت فرموده و او را شایسته تکلیف و مسئولیت قرار داده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۸، ج ۲۵، ص ۳۳۵).

ابتلائات با زندگی انسان عجین شده و زمینه‌ساز ظهور باطن‌ها و کسب کمالات است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۵، ص ۳۲۱) و به فرموده قرآن، «وَلِيْمَحْصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكٰفِرِيْنَ» محص در اصل به معنای خالص کردن و برطرف نمودن عیب و ایراد از یک چیز بوده و همانند تزکیه و تطهیر است (راغب اصفهانی، ۱۳۶۲، ص ۷۶۱). صاحب مجمع البیان ذیل این آیه می‌فرماید: «... این امتحان، رشد و صواب در پی خواهد داشت (طبرسی، ۱۳۷۹ق، ج ۲، ص ۱۶۹). در واقع ابتلائات الهی، دارای راهبرد تربیتی است و انسان را از قوه به فعل و از مرز حیوانیت به مرز الوهیت سیر می‌دهد و نگاه صحیح به نعمت‌ها و اهل بلا و غفلت نکردن از این موضوع، مسیر حرکت در جاده کمال را آسان‌تر کرده و به قرب الهی نائل گردد (حاجی بابایی، ۱۳۹۴). در سبک زندگی دینی، عدم غفلت انسان را به جایی می‌رساند که ارتباطات انسان را به بهترین شکل سامان می‌دهد، حتی در معاشرت‌ها و حتی در نوع سلام کردن و اظهار محبت و دوستی «... تَحِيَّةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةٌ طَيِّبَةٌ...» (نور، ۶۱). امنیت و سلامتی را که پاکیزه‌ترین تحیت‌هاست، با طرف مقابل برقرار می‌کند (مروتی، ۱۳۹۲). امیرمؤمنان علی علیه السلام در خطبه ۱۵۳ نهج البلاغه می‌فرماید: «... فَلْيَتَنَفَّحِ امْرُؤٌ بِنَفْسِهِ، فَإِنَّمَا الْبَصِيرُ مَنْ سَمِعَ فَتَفَكَّرَ، وَ نَظَرَ فَأَبْصَرَ، وَ انْتَفَعَ بِالْعَيْرِ، ثُمَّ سَلَكَ جَدَدًا وَاضِحًا يَتَجَنَّبُ فِيهِ الصَّرْعَةَ فِي الْمَهَاوِي، وَ الضَّلَالَ فِي الْمَعَاوِي...» «هرکس باید از [مواهب و امکانات] خویشتن بهره گیرد؛ چراکه شخص بصیر و بینا کسی است که [با گوش خود] بشنود و ببیند و [با چشم خود] ببیند و عبرت گیرد؛ سپس در جاده روشنی گام نهد که در آن از راه‌هایی که به سقوط و گمراهی و شبهات اغواگر منتهی می‌شود.» در این تعبیرات امام علیه السلام به همگان هشدار می‌دهد و راه بهره‌گیری را در گوش شنوا و چشم بینا و استفاده از تجارب دیگران و سپس گام نهادن در جاده‌های روشن دور از پرتگاه‌ها و عوامل گمراهی می‌شمرد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶). انسان بیدار، مصائب و سختی‌ها را بهترین

وسيله برای خارج شدن خود و ديگران، از مسير سقوط و بازگشت به سوی خدا می داند.

۵-۳. غفلت از ارتباط و همراهی با اهل بصیرت

اگر انسان در کی صحیح و فهمی عمیق در عرصه عمل و رفتار نداشته باشد، تصمیم او مانند یک انسان کور است که هر لحظه خطر برخورد او با موانع و یا سقوط او وجود دارد و باید ديگران دست او را بگیرند. پیامبر اکرم ﷺ: «لَيْسَ الْأَعْمَى مَن يَغْمَى بَصْرَهُ، إِنَّمَا الْأَعْمَى مَن تَعْمَى بِصِيرَتِهِ» «کور آن نیست که چشمش نابینا باشد، بلکه کور [واقعی] آن کسی است که دیده بصیرتش کور باشد (متقی، ۱۴۱۹ق، ص ۱۲۲۰). انسان فاقد بصیرت نیز باید دست خود را در دست انسان‌های آگاه و بصیر قرار دهد، تا از تصمیمات و اقدامات ناصحیح و عواقب آن در امان بماند (ری شهری، ۱۳۶۷). با توجه به آیات قرآن مبنی بر پیروی از الگوی نمونه، جامعه‌ای که اهل بصیرت و بیداری باشد، نه تنها حق را می شناسد، بلکه باطل را نیز در چهره‌های گوناگون تشخیص می دهد. انسان‌ها با کنترل صفات درونی شان و اصلاح آن‌ها می توانند با اولیاء الهی ارتباط داشته باشند (اخوت، ۱۴۰۲، ص ۳۲).

واژه «یقظه» معادل واژه بصیرت به کار رفته است. علی ؑ می فرماید: «الیقظه استبصار» (آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۱۷۶). قرآن کریم، پیامبر اکرم ﷺ و کسانی را که از ایشان پیروی می کنند را اهل بصیرت معرفی می کند. «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَىٰ بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ؛ بگو این است راه من که من و هر کس پیروی ام کرد با بینایی به سوی خدا دعوت می کنیم و منزّه است خدا و من از مشرکان نیستم» (یوسف، ۱۰۸). راه و روش خداوند روشنگرانه و همراه با بصیرت و بیداری است، نه از طریق تقلید کورکورانه. در عبارت «أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي»، خداوند می فرماید: بار این دعوت تنها به دوش من نیست، بلکه به دوش کسانی است که مرا پیروی کرده‌اند، پس با این جمله دعوت را توسعه و تعمیم می دهد و از ظاهر خود آیه این توسعه و تعمیم فهمیده می شود و «سبیلی» که در این آیه آمده برای کسانی است که عالم به مقام رب العالمین و دارای بصیرت و یقین بوده باشند (طباطبایی، ۱۳۷۵ق، ج ۱۱، ص ۳۷۹).

۴. راهبرد تربیتی حکمرانی اسلامی در جهت رسیدن به بیداری

گاهی یک انسان یا حیوان، آگاه نامیده می‌شود به چند معنا؛ یعنی توانایی احساس و پاسخ به محیط، هشیاری، خود آگاهی، آگاهی کیفی. مسئله مهم در آگاهی، مسئله تبیین آگاهی است که آگاهی چه جایگاهی در طبیعت دارد (اسماعیل پور، ۱۳۸۶). عدم وجود آگاهی و عدم بیداری، در نهایت عدم اصلاح جامعه را در پی خواهد داشت «وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ» (بقره، ۱۱ و ۱۲). سوال مبتنی بر جهل است و انسانی که از جهل خود با خبر است در جهت از بین بردن این جهل می‌کوشد. زمانی که در فرد علم و آگاهی صحیح پدیدار گردید و عالم شد، مسائل جامعه برای او پدیدار می‌گردد و درک مسائل، مبتنی بر علم و آگاهی، در فرد تغییرات ارزشی، گرایشی و کنشی ایجاد کرده و نسبت به مسائل دغدغه‌مند شده و برای اصلاح جامعه قدم بر می‌دارد و بنابر سخن شهید مطهری علیه السلام این انسان مصلح است که می‌تواند جامعه را اصلاح کند (مطهری، ۱۳۹۲، ص ۱۵۳). در واقع می‌توان گفت؛ بیداری بعد از آگاهی اتفاق می‌افتد و انسان آگاه بعد از بیداری به تبیین مسائل می‌پردازد. «الَّذِينَ يَسْمَعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ» (زمر، ۱۸). علامه در المیزان می‌فرماید: «پس اینکه آیه شریفه بندگان خدا را توصیف فرموده به اینکه «پیرو بهترین قولند» معنایش این است که مطبوع و مفضول بر طلب حقتند و به فطرت خود رشد و رسیدن به واقع را طالبند. پس هر جا امرشان دائر شود بین حق و باطل، بین رشد و گمراهی، البته حق و رشد را متابعت می‌کنند و باطل و گمراهی را رها می‌نمایند و هر جا امرشان دایر شود بین «حق» و «احق» حق تر و رشد و رشد بیشتر، البته حق تر و رشد بیشتر را انتخاب می‌کنند. پس حق و رشد، مطلوب بندگان خداست، و به همین جهت هر چه بشنوند به آن گوش می‌دهند و این طور نیست که متابعت هوای نفس کنند و هر سخنی را به صرف شنیدن بدون تفکر و تدبیر رد کنند (طباطبایی، ۱۳۷۵ق، ج ۱۷، ص ۳۸۰).

جامعه‌ای که در مسیر حرکت خود، از الگوی معنایی توحیدی فاصله می‌گیرد، ابلیس، ولایت و رهبری شیاطین جنی و انسی را محکم تر کرده و به میزان ظرفیت‌ها و

استعدادهای آن‌ها بر این جامعه مسلط شده و الگوهای معنایی خود را به خورد جامعه می‌دهد و این همان راهبردی شیطان در مقابله با انبیای الهی و با هدف انحراف در مسیر حقیقت است. «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا وَكَوْشَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرَّهُمْ وَمَا يُفْتَرُونَ» (انعام، ۱۱۲). همان‌طور که برای تو دشمنانی از شیطان‌های انسی و جنی درست کرده‌ایم که پنهانی و با اشاره علیه تو نقشه‌ریزی می‌کنند و با سخنان فریبنده مردم را به اشتباه می‌اندازند برای تمامی انبیای گذشته نیز چنین دشمنانی درست کرده بودیم و... شیطان‌های انسی هم وحی شیطانی را بطور مکر و تسویل پنهانی برای اینکه فریب دهند، یا برای اینکه خود فریب آن را خورده‌اند، به همدیگر می‌رسانند (طباطبایی، ۱۳۷۵ق، ج ۷، ص ۴۴۲). در این جامعه، سامری‌ها به راحتی بر جهالت مردم سوار شده و به مدیریت هیجان‌ات مردم پرداخته و با اثر گذاری بیشتری، الگوی معنایی خود را بر جامعه حاکم می‌کنند و عدم بیداری اتفاق خواهد افتاد و جامعه به خواب عمیق فرو خواهد رفت. خداوند در آیه ۴۰ سوره زخرف می‌فرماید: «أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ أَوْ تَهْدِي الْعُمْى وَمَنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» (ای پیامبر!) آیا تو می‌توانی سخن خود را به گوش کران برسانی، یا کوران و کسانی را که در گمراهی آشکاری هستند هدایت کنی؟!»

اما با حاکم شدن الگوی معنایی توحیدی و غایت‌محور در حکمرانی اسلامی، به عنوان یکی از مهم‌ترین زیرساخت‌ها جهت مقاوم‌سازی، انسان و در نتیجه جامعه، نصرت و یاری دین الهی را هدف خود قرار داده و بیداری رقم خواهد خورد. با بیداری، حق و حقیقت خودش را نمایان خواهد کرد و افراد دغدغه‌مند جامعه مورد تربیت معارف دینی قرار گرفته، فرصت‌ها و تهدیدها شناسایی، استعدادهای نورانی شکوفا گردیده و می‌توانند نقش خود را به درستی و براساس نقشه الهی محقق کنند. نقش پررنگی که علاوه بر بندگی در درگاه الهی، در واژه‌ای به نام مسئولیت اجتماعی در حکمرانی اسلامی نمود پیدا می‌کند. انسانی که تحت تربیت و بیداری اولیا الهی و افراد با بصیرت قرار گیرد، ارزش‌های حاکم بر جامعه را به شکل عملیاتی و تاثیر گزار بازشناسی و تفهیم کرده و به مبارزه با الگوهای ارزشی غلط پرداخته و با بینش و رفتار

صحیح و شایسته، به آن فوز و فلاحی که خداوند برای انسان در نظر گرفته است، دست خواهد یافت. انسانِ غافل از یاد خدا، جامعه‌ی غافل از یاد خدا را می‌سازد. «وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُفِيضُ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ» (زخرف، ۳۶). می‌توان با بالا بردن آگاهی و علم صحیح، افراد صالح و مصلح را در امور جامعه گمارد و با کادرسازی و شبکه‌سازی، حکومت مردمی و کارآمد را رقم زد.

نتیجه‌گیری

با توجه به آموزه‌های الهی و توجه اکید به موضوع بیداری و مسئولیت اجتماعی و توجه به برآوردن حاجات دیگران؛ جامعه متعالی، اهل تفکر، تعقل، آگاهی و بیداری است. بینش و افق دید او وسیع است و در مسیر اصلاح جامعه قدم بر می‌دارد. در الگوی حکمرانی اسلامی، نظریه مردم‌سالاری دینی طراحی شده است. تلاش، نوآوری، مسئولیت‌پذیری، هدایت و کمال انسان در درجه بالای اهمیت قرار دارد. این جاست که تغییرات در بینشی، گرایشی و ارزشی که در پس بیداری اتفاق می‌افتد، تغییرات کنشی را رقم خواهد زد و افراد در جامعه می‌توانند مسئولیتی را به عهده بگیرند و آن را به شکل درست، دقیق، صحیح و شایسته انجام دهند تا به هدف عالی کمال نائل شوند؛ لذا باید مانع مهم غفلت و ساحات آن در رسیدن به این هدف عالی معرفی گردد تا با پشت سر گذاشتن آن، بتوان قدمی در راه اثبات کارآمدی حکمرانی اسلامی و احیای تمدن نوین اسلامی برداشت.

بنابراین در راستای این مسیر سرنوشت‌ساز، راهکارهای ذیل پیشنهاد می‌گردد:

- گنجاندن محتوای توحیدباور و غایت‌محور در کتاب‌های درسی، به خصوص مقطع ابتدایی در قالب داستان‌هایی از افراد صالح مصلح، دغدغه‌مند و اثرگذار؛
- توجه ویژه به جایگاه ارزش‌مند و همراه با کرامت انسان، خود عالی او در درگاه الهی و انسان بیدار مسئول در سایه عدالت و اصلاح‌گری؛
- یادآوری نعمت‌ها، به خصوص نعمت عقل و معرفی صحیح آن و لزوم استفاده کارآمد از آن در مسیر رشد خود و جامعه و انجام صحیح مسئولیت اجتماعی؛

- لزوم معرفی الگوهای برتر دینی علمی موفق در عرصه اجتماعی و اثرگذار و دیدار چهره به چهره با این افراد در صورت امکان برای دانش آموزان دبیرستان و دانشجویان که می‌تواند اثرگذاری ساعت‌ها تدریس در کلاس را داشته باشد.

فهرست منابع

* قرآن کریم

آمدی، ابوالفتح. (۱۴۱۰ق). غررالحکم و دررالکلم. قم: دارالکتب الاسلامی.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۶ق). ثواب الاعمال و عقاب الاعمال. قم: دارالشریف الرضی للنشر.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (ج ۷). بیروت: دارالفکر للطباعه والنشر والتوزیع.

اخوت، احمد رضا. (۱۴۰۲). سوره مبارکه قلم. مدرسه دانشجویی قرآن و عترت علیهم السلام.

اسکی، محمد شفیق؛ ولدیگی، جهانگیر و سالاریان، شاهرخ. (۱۳۹۹). تحلیل حق و عدالت و مسئولیت اجتماعی در آموزه‌های قرآنی. فصلنامه مطالعات تاریخ و تمدن ایران و اسلام، (۳)۵، صص ۶۹-۸۴.

امینی سابق، زین العابدین؛ ردایی، هادی و ساده، احسان. (۱۳۹۸). تبیین نظریه مسئولیت اجتماعی جوانان در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی با تأکید بر حکمرانی خوب. فصلنامه مدیریت کسب و کار، ۱۱(۴۳)، صص ۱۳۳-۱۵۷.

انصاری مقدم، علی. (۱۳۹۸). انسان اجتماعی مبتنی بر نظریه فطرت آیت‌الله شاه‌آبادی و دلالت‌های آن در گونه‌شناسی کنش اجتماعی. فصلنامه فرهنگ پژوهش، ش ۳۸، صص ۹۹-۱۳۲.

انصاریان، حسین. (۱۳۸۶). توبه، آغوش رحمت. قم: نشر دارالعرفان.

انصاری، خواجه عبدالله. (۱۴۱۷ق). منازل السائرین (چاپ اول). تهران: دارالعلم.

براتعلی پور، مهدی. (۱۳۸۹). غایت‌نگری اخلاقی و مسئولیت اجتماعی. اندیشه‌های نوین دینی، (۲۰)۶، صص ۸۱-۱۰۶.

بسطامی، عیسی؛ سیف‌اللهی، سیف‌الله. (۱۳۹۶). تحلیل و تبیین جامعه‌شناختی استمرار احساس اجحاف و کم‌توجهی به مسئولیت‌های اجتماعی در ایران از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۴. مطالعات توسعه اجتماعی ایران، ۹(۲)، صص ۶۹-۸۸.

- بشیری، ابوالقاسم. (۱۳۸۸). انسان در جستجوی کمال. مجله معرفت، ۱۸(۱۴۷)، صص ۵۹-۸۲.
- پوراسماعیل، یاسر. (۱۳۸۶). آگاهی و مسئله شکاف تبیینی. (۳)۳۵، صص ۱۵-۴۴.
- تلاشان، حسن. (۱۳۹۲). نمود هویت قرآنی انسان در بیداری اسلامی. نشریه انسان‌پژوهی دینی، ۱۰(۲۹)، صص ۱۵۹-۱۸۵.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۹). حیات حقیقی انسان در قرآن، تفسیر موضوعی قرآن (ج ۱۵). قم: نشر اسراء.
- حاجی بابایی، حمیدرضا. (۱۳۹۴). راهبرد تربیتی آزمایش الهی، در آیات قرآن. مطالعات تفسیری، ۶(۲۳)، صص ۱۴۱-۱۵۸.
- حسینی، سیدرضا. (۱۳۹۰). الگوی مردم‌سالاری دینی و نسبت آن با بیداری اسلامی. نشریه جستارهای سیاسی معاصر، ۲(۲)، صص ۱-۱۸.
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۵۳). سخنرانی با موضوع: طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، توحید در جهان‌بینی اسلامی (جلسه هشتم) برگرفته از: <http://sokhan.iranseda.ir/detailsalbum/?g=506757>
- خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۸۴). انسان‌شناسی اسلامی به مثابه مبنای انسان‌شناسی اجتماعی. پژوهش‌های تربیت اسلامی، ش ۱، صص ۱۵۷-۱۸۴.
- دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۸۵). سیری در تربیت اسلامی. تهران: نشر دریا.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۰۹-۱۳۱۰). لغت‌نامه (ج ۱ و ۳۴). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۶ق). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: الدار الشامیه.
- رحیم‌پور ازغدی، حسن. (۱۳۹۷). سخنرانی برنامه طرحی برای فردا، کارآمدی حکومت.
- رشیدرضا، محمد؛ عبده، محمد. (۱۳۶۶ق). تفسیر القرآن الحکیم المشتهر باسم تفسیر المنار (ج ۱، ۴، ۱۱ و ۱۲، مترجم: سید محمد موسویان صفاخانه). قاهره: مطبه المنار.
- سبحانی‌نژاد، مهدی؛ نجفی، حسن. (۱۳۹۳). تحلیل ابعاد شناسانه مسئولیت‌پذیری در سبک زندگی اسلامی، نشریه سراج منیر، ۵(۱۶)، صص ۱۵۲-۱۷۰.

- سردارنیا، خلیل الله؛ شاکری، حمید. (۱۳۹۳). تبیین حکمرانی خوب در نهج البلاغه با رویکرد روشی زمینه‌گرا، مطالعات حقوقی، ۶(۴)، صص ۲۶-۵۲.
- سیدرضی، محمد. (۱۳۸۷). نهج البلاغه، خطب الامام علی عليه السلام (محقق: صبحی صالح، چاپ اول).
- شب‌زنده‌دار، آیت‌الله محمد مهدی. (۱۳۹۹). نعمت عقل یکی از بزرگ‌ترین نعمت‌های الهی. نشریه پاسدار اسلام، شماره ۴۵۹ و ۴۶۰، صص ۶ و ۷.
- صلح میرزایی، سعید. (۱۴۰۰). جهاد تبیین. قم: انتشارات انقلاب اسلامی.
- صمدی، معصومه. (۱۴۰۰). بررسی مبانی فلسفی هویت ایرانی - اسلامی و تبیین جایگاه بصیرت و بیداری در آن. نشریه حقوق و فقه، ش ۲۳. صص ۲۸۹-۳۱۰.
- طائبی اصفهانی، فاطمه؛ زارعان، عصمت. (۱۳۹۲). نگرشی بر کفران نعمت از منظر آیات و روایات. فصلنامه قرآنی کوثر، صص ۱۱۳-۱۴۰.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۶۰ق). رساله الولایه. قم: موسسه اهل البیت عليهم السلام قسم الدراسات الاسلامیه.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۷۵ق). تفسیر المیزان (مترجم: سیدمحمدباقر موسوی همدانی، ج ۷، ۱۱، ۱۶ و ۱۷). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن. (۱۳۷۹ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (ج ۲). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ظفری، حسین؛ پورعزت، علی اصغر و ذوالفقارزاده، محمد مهدی. (۱۳۹۶). مختصات یابی از تصویر مطلوب حکمرانی زمینه‌ساز ظهور. مدیریت اسلامی، ۲۵(۱۰۱)، صص ۱۱-۴۰.
- علیا نسب، سید ضیاء‌الدین؛ سرووند، اکرم. (۱۴۰۰). مستندات قرآنی بیداری جامعه بشری بر مبنای فطری بودن وحدت. نشریه مطالعات بیداری اسلامی، ۱۰(۲۰)، صص ۷-۲۴.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق). کتاب العین (ج ۵). قم: موسسه دارالهجره.
- فروهش، محمد؛ مهکام، رضا و بناری، علی همت. (۱۳۹۶). جایگاه و مؤلفه‌های عزت نفس در قرآن و روایات. نشریه معرفت، ویژه اخلاق، (ش ۲۳۹)، صص ۱۳-۲۴.

- قاسمی آرانی، ابوذر. (۱۳۹۲). امام خمینی و بیداری اسلامی. جبل المتین، ۲(۲)، صص ۱-۱۴.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). کافی (ج ۲ و ۴). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- متقی، علاءالدین علی بن عبدالملک. (۱۴۱۹ق). کنز العمال. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۱۵ق). بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار (ج ۷۵ و ۸۷). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مروتی، سهراب؛ شکرپیگی، نرگس. (۱۳۹۲). بررسی مؤلفه‌های سبک زندگی دینی در بهبود روابط اجتماعی با رویکردی بر آیات و روایات. کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، صص ۲۱۷-۲۴۵.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۱). آزادی انسان (ج ۲). تهران: انتشارات بینش مطهر.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۲). کمال انسان و انسان کامل. تهران: انتشارات بینش مطهر.
- مطیع، مهدی؛ دلشاد تهرانی، مصطفی و اسعدی، سوده. (۱۳۹۲). بررسی مفهوم یقظه از دیدگاه خواجه عبدالله انصاری با بهره‌گیری از قرآن کریم. نشریه قرآن و حدیث، ۶(۱۲)، صص ۲۹-۵۲.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۸). تفسیر نمونه (ج ۲۵). قم: نهاد مقام معظم رهبری در دانشگاه.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۶). پیام امام امیرالمومنین علیه السلام، جمعی از فضلاء (ج ۶، چاپ اول). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- منصوری لاریجانی، اسماعیل. (۱۳۸۳). ولایت، حکومت حکیمانه. قم: انتشارات خادم الرضا علیه السلام.
- هولد، دیوید. (۱۳۹۷). مدل‌های دموکراسی (مترجم: عباس مخبر). تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان. نوبت چهارم.

References

* The holy Quran

- Aliyanasab, S. Z., & Sarvvand, A. (2021). Quranic evidence for human awakening based on the innate nature of unity. *Islamic Awakening Studies Journal*, 10(20), pp. 7–24. [In Persian]
- Amidi, A. (1990). *Ghorar al-Hekam wa Dorar al-Kalem*. Qom: Dar al-Kutub al-Islami. [In Arabic]
- Amini Sabeq, Z., Radaei, H., & Sadeh, E. (2019). Explaining the theory of youth social responsibility in the second step statement of the Islamic Revolution with an emphasis on good governance. *Business Management*, 11(43), pp. 133-157. [In Persian]
- Ansari Moghadam, A. (2019). The social human based on Ayatollah Shahabadi's theory of innate nature and its implications in the typology of social action. *Culture Research*, 38, pp. 99-132. [In Persian]
- Ansari, K. A. (1996). *Manazil al-Sa'irin* (1st ed.). Tehran: Dar al-'Ilm. [In Arabic]
- Ansarian, H. (2007). *Tawbah: The Embrace of Mercy*. Qom: Nashr Dar al-'Irfan. [In Persian]
- Aski, M. S., Valadbeigi, J., & Salarian, Sh. (2020). Analysis of rights, justice, and social responsibility in Quranic teachings. *Journal of Iranian and Islamic Civilization Studies*, 5(3), pp. 69-84. [In Persian]
- Baratalipour, M. (2010). Teleological ethics and social responsibility. *New Religious Thoughts*, 6(20), pp. 81-106. [In Persian]
- Bashiri, A. (2009). The human quest for perfection. *Ma'rifat Journal*, 18(147), pp. 59-82. [In Persian]
- Bastami, I., & Seyfollahi, S. (2017). Sociological analysis and explanation of the persistence of the feeling of injustice and neglect of social responsibilities in Iran from 1978 to 2015. *Iranian Journal of Social Development Studies*, 9(2), pp. 69-88. [In Persian]

- Dekhoda, A. A. (1930-1931). *The Dictionary* (Vols. 1, 34). Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Delshad Tehrani, M. (2006). *A Study on Islamic Education*. Tehran: Nashr Darya. [In Persian]
- Farahidi, K. b. A. (1988). *Kitab al-'Ayn* (Vol. 5). Qom: Dar al-Hijrah Institute. [In Arabic]
- Farhoush, M., Mehkham, R., & Hemmat Benari, A. (2017). The position and components of self-esteem in the Quran and narrations. *Ma'rifat, Special Issue on Ethics*, (239), pp. 13-24. [In Persian]
- Ghasemi Arani, A. (2013). Imam Khomeini and Islamic Awakening. *Habl al-Matin*, 2(2), pp. 1-14. [In Persian]
- Haji Babaei, H. R. (2015). The educational strategy of divine testing in Quranic verses. *Quranic Interpretations Studies*, 6(23), pp. 141-158. [In Persian]
- Hold, D. (2018). *Models of democracy* (A. Mokhber, Trans., 4th ed.). Tehran: Roshangaran & Women's Studies Publications. [In Persian]
- Hosseini, S. R. (2011). The model of religious democracy and its relation to Islamic awakening. *Journal of Contemporary Political Studies*, 2(2), pp. 1-18. [In Persian]
- Ibn Babawayh, M. b. A. (1986). *Thawab al-A'mal wa 'Iqab al-A'mal*. Qom: Dar al-Sharif al-Radhi li al-Nashr. [In Arabic]
- Ibn Manzur, M. b. M. (1311). *Lisan al-'Arab* (Vol. 7). Beirut: Dar al-Fikr li al-Tiba'ah wa al-Nashr wa al-Tawzi'. [In Arabic]
- Javadi Amoli, A. (2020). *The true life of man in the Quran, Thematic Interpretation of the Quran* (Vol. 15). Qom: Nashr Isra. [In Persian]
- Khamenei, S. A. (1974). *Speech on the topic: General outline of Islamic thought in the Quran, Monotheism in Islamic worldview* (Session 8). Retrieved from <http://sokhan.iranseda.ir/detailsalbum/?g=506757> [In Persian]
- Khosropanah, A. (2005). Islamic anthropology as a basis for social anthropology. *Islamic Education Research Journal*, 1, pp. 157-184. [In Persian]

- Kulayni, M. (1987). *Al-Kafi* (Vols. 2 & 4). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Majlesi, M. B. (1897). *Bihar al-Anwar al-Jami'ah li-Durar Akhbar al-A'immah al-At-har* (Vols. 75, 87). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, N. (1999). *Tafsir-e Nemuneh* (Vol. 25). Qom: Office of the Supreme Leader in Universities. [In Persian]
- Makarem Shirazi, N. (2007). *Payam-e Imam Amir al-Mu'minin* (Vol. 6, 1st ed., Compiled by a group of scholars). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]
- Mansouri Larijani, E. (2004). *Wilayah: The wise governance*. Qom: Khadem al-Reza Publications. [In Persian]
- Morovati, S., & Shekarbeigi, N. (2013). Examining the components of a religious lifestyle in improving social relations based on Quranic verses and narrations. *Conference on the Iranian-Islamic Model of Progress*, pp. 217-245. [In Persian]
- Motahari, M. (2012). *Human freedom* (Vol. 2). Tehran: Binesh-e Motahar Publications. [In Persian]
- Motahari, M. (2013). *The perfection of man and the perfect human being*. Tehran: Binesh-e Motahar Publications. [In Persian]
- Moti', M., Delshad Tehrani, M., & As'adi, S. (2013). Examining the concept of *yaqzah* from the perspective of Khwaja Abdullah Ansari with reference to the Quran. *Quran and Hadith Journal*, 6(12), pp. 29-52. [In Persian]
- Muttaqi, A. A. b. A. (1998). *Kanz al-'Ummal*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Okhovat, A. R. (2023). *Surah al-Qalam*. Madreseh Daneshjuyi Qur'an va 'Etrat. [In Persian]
- Pour Esmaeil, Y. (2007). Awareness and the problem of explanatory gap. *Philosophical Investigations*, 35(3), pp. 15-44. [In Persian]

- Raghib Isfahani, H. b. M. (1995). *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran*. Beirut: Al-Dar al-Shamiyyah. [In Arabic]
- Rahimpour Azghadi, H. (2018). Speech from the Iranian TV program: *A Plan for Tomorrow: The Efficiency of Government*. [In Persian]
- Reza, M. R., & Abduh, M. (1947). *Tafsir al-Quran al-Hakim al-Mashhur bi Tafsir al-Manar* (Vols. 1, 4, 11 & 12, I. Khodabandeh, Trans.). Cairo, Egypt: Matba'at al-Manar. [In Arabic]
- Samadi, M. (2021). Examining the philosophical foundations of Iranian-Islamic identity and explaining the role of insight and awareness in it. *Journal of Law and Jurisprudence*, (23), pp. 289–310. [In Persian]
- Sardarnia, K., & Shakeri, H. (2014). Explaining good governance in *Nahj al-Balagha* with a grounded theory approach. *Legal Studies*, 6(4), pp. 26–52. [In Persian]
- Sayyid Razi, M. (2008). *Nahj al-Balagha: The sermons of Imam Ali* (S. Salih, Ed., 1st ed.). [In Arabic]
- Shabzندهدار, Ayatollah M. (2020). The blessing of intellect: One of the greatest divine blessings. *Pasdar-e Islam*, (459–460), pp. 6–7. [In Persian]
- Sobhani Nejad, M., & Najafi, H. (2014). An analysis of the epistemological dimensions of responsibility in the Islamic lifestyle. *Seraj Munir*, 5(16), pp. 152–170. [In Persian]
- Solh Mirzaei, S. (2021). *Jihad of explanation*. Qom: Islamic Revolution Publications. [In Persian]
- Tabarsi, Abu Ali F. b. Hasan. (1959). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran* (Vol. 2). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Tabatabai, S. M. H. (1941). *Risalat al-Wilayah*. Qom: Ahl al-Bayt Institute, Department of Islamic Studies. [In Arabic]
- Tabatabai, S. M. H. (1955). *Tafsir al-Mizan* (S. M. B. Mousavi Hamadani, Trans., Vols. 7, 11, 16 & 17). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]

- Taebi Esfahani, F., & Zarean, E. (2013). A perspective on ingratitude from the viewpoint of Quranic verses and narrations. *Kosar Quranic Journal*, pp. 113-140. [In Persian]
- Talashan, H. (2013). The manifestation of the Quranic identity of man in Islamic awakening. *Journal of Religious Anthropology*, 10(29), pp. 159-185. [In Persian]
- Zafari, H., Pour Ezzat, A. A., & Zolfaqarzadeh, M. M. (2017). Identifying the attributes of ideal governance that prepares for the reappearance. *Islamic Management*, 25(101), pp. 11-40. [In Persian]